

Л.Гриневич

“ТЕСТ НА ПОЛІТИЧНУ ЛОЯЛЬНІСТЬ”: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УСРР В УМОВАХ “ВОЄННОЇ ТРИВОГИ” 1927 року

У серпні 1926 р. Штаб РСЧА представив до СПО розлогу “Доповідь про оборону СРСР”, що містила детальний аналіз військово-політичної обстановки в країні, стану її оборонних ресурсів і системи збройних сил¹. Окрема увага у документі приділялася політико-моральному стану Червоної армії та населення у контексті їх ставлення до можливої війни. Військові аналітики характеризували політичний стан командного і курсантського складу РСЧА як “достатньо політично витриманий”², а червоноармійської маси – “як вповні радянський, в основному сталий” – такий, що “у випадку війни серйозних побоювань з політичного боку не виказує”³. Аргументами на користь стриманого оптимістичного прогнозу виступали наявність в армії “в основному здорової партійної організації”, “політично-свідомого червоноармійського активу”, а також “відсутність якихось масових негативних явищ”⁴. Натомість факторами, що не дозволяли дати більш тверде формулювання політичної готовності до війни визнавалися поширені у червоноармійському середовищі “мирні настрої”, побоювання технічної переваги противника, “молодість парторганізації”, “недостатня обробка комсомольської маси” і, звичайно, прояви “селянських настроїв” у формі “ревнощів” червоноармійців-селян до “привілеїв” міста, нарікання на ціни, податки тощо⁵.

Оцінюючи психологічну готовність до війни усього цивільного населення, автори “Доповіді” констатували “значний революційний підйом і готовність до захисту СРСР” з боку робітництва, проте водночас наполягали на визначальній ролі настроїв найчисельнішої верстви населення – селянства, яке воювати не бажало, хоча “при проведенні відповідної рішучої політичної кампанії” виявляло схильність “прийняти війну, як суто оборонну”. При цьому військові цілком упевнено вказували на пряму залежність політичних настроїв села від “конкретних умов (на момент війни) економічного внутрішнього стану СРСР”⁶, вочевидь маючи на увазі найтісніший зв’язок між рівнем життя селян та ступенем

їхньої лояльності по відношенню до радянської влади. Отже, “психологічна готовність” населення до можливої війни виглядала в цей час дещо умовною: на загальній масі були просякнуті мирними настроями і воювати не бажали. Останнє, власне кажучи, було вповні зрозумілим, зважаючи на іще зовсім свіжі у пам’яті людей роки спустошливих, кровопролитних воєн, а також певну стабілізацію життя внаслідок зроблених більшовиками на початку 20-х рр. поступок у політичній, економічній і національно-культурній сферах – запровадження нової економічної політики та часткового відродження за цих умов приватновласницьких форм господарювання, хоча повільного, однак поступального процесу розвитку національної мови, культури і т. ін.

Якщо картина морально-психологічної готовності суспільства до майбутньої війни змальовувалася Штабом РСЧА в обережно-оптимістичних тонах, то оцінки стану військово-промислової мобілізації були гостро негативними. Автори “Доповіді” рішуче наполягали на повній неготовності оборонної промисловості та збройних сил СРСР до війни, вбачаючи перспективи позитивних зрушень у цій справі лише в успішній реалізації планів промислової індустріалізації, курс на здійснення якої проголосив у грудні 1925 р. XIV з’їзд ВКП(б). “У теперішній час ані СРСР, ані Червона армія до війни не готові... – Зазначалося в документі. – Тільки через ряд років після того, як індустріалізація країни зробить нові крупніші досягнення, наша здатність до тривалої війни почне зростати”⁷.

Викладені в “Доповіді” негативні оцінки стану радянських збройних сил майже дослівно були повторені 26 грудня 1926 р. у представленій Штабом вищому політичному керівництву країни доповіді “Оборона Союзу Радянських соціалістичних республік”, а також на засіданні політбюро ЦК ВКП(б), що відбулося в той же день⁸. Уже 13 січня 1927 р. за пропозицією Й.Сталіна політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення впритул зайнятися питаннями “про безпеку війни і планом оборони на випадок війни” та “станом військової промисловості з точки зору її відповідності оборони”⁹. Протягом 1927 року були вжиті важливі заходи у напрямі розгортання мобілізаційної підготовки країни¹⁰. Пріоритетною при цьому визнавалася потреба повного підпорядкування економічної системи країни інтересам розвитку оборонної промисловості і технічного переоснащення збройних сил. Відтак, першим п’ятирічним планом в СРСР став план будівництва його збройних сил. Як слушно підмітив військовий історик полковник Д.Гланц,

“військовий п’ятирічний план” не тільки передував першому п’ятирічному плану розвитку народного господарства, але й почасти слугував основою для його складання¹¹. На думку російського військового історика О.Кена, схвалення військового п’ятирічного плану, робота над яким тривала протягом 1926-1927 рр., дало безпосередній поштовх до перегляду системи планування оборонних зусиль у масштабі усїєї країни¹².

Між тим, обраний сталінським керівництвом курс на прискорене накачування сталевих м’язів держави від початку приховував у собі потенційну небезпеку для глибинного конфлікту між владою і суспільством: політичні настрої втомленого багаторічними війнами і розрухою значних мас населення аж ніяк не визначалися порожніми гаслами влади про щасливе комуністичне майбуття й суттєво залежали від поліпшення умов життя сьогодення, натомість успіхи військово-промислової модернізації, у тому числі в силу політико-економічної ізоляваності СРСР, залежали від ефективності використання внутрішніх ресурсів, що означало ніщо інше як реалізацію на практиці стратегії “затягування ременів” населенням – передовсім селянством, яке виробляло чи не єдиний конвертований на зовнішньому ринку радянський товар – хліб.

Масований тиск на село у вигляді другої редакції “воєнного комунізму” став набирати обертів уже з початку 1928 р. Цьому передувало найактивніше роздмухування офіційною пропагандою протягом усього 1927 року тези про начебто навислу загрозу війни проти СРСР з боку коаліції капіталістичних держав. Ці події увійшли в історію як “воєнна тривога 1927 р.” Вони знаменували собою початок розгортання масованої кампанії психологічного готування суспільства до війни – як у контексті навіювання суспільній свідомості ідеї крайньої потреби посилених витрат на оборону та запровадження надзвичайних методів управління економікою, так і більш глибокого, ніж це було раніше, зондування політичних настроїв з метою вироблення системи превентивних заходів по “очистці” тилу від потенційно небезпечних “елементів”. Чи витримало з погляду сталінського керівництва цей своєрідний тест на політичну лояльність українське суспільство? Аби відповісти на це питання звернемося до аналізу політичних настроїв української спільноти за умов “воєнної тривоги 1927 р.”, зокрема спробуємо з’ясувати специфіку сприйняття різними

категоріями населення УСРР так наполегливо поширюваних владою в цей час чуток про наближення війни.

18 січня 1927 р. С.Єфремов записав у своєму щоденнику: “З комуністичних кругів знов пішли чутки про війну на весну – з коаліцією держав, напереді мають іти Польща та Румунія. Настрій серед комуністів, кажуть, панічний. Вони починають думати вже про те, як “організувати за себе громадську думку”, що скаже і як поставиться українська інтелігенція, чи можна якось підняти на маси селянські, щоб вони прийняли війну... Тільки в паніці можуть цікавитися громадською думкою саме ті, хто тую думку зруйнував до решти. Буде, мабуть, зловісна мовчанка, поки події самі не визначать дальших наслідків. І, певне, спочуття до себе не знайдуть теперішні самодержці”¹³. Протягом січня науковець іще кілька разів звертався до воєнної теми, оповівши почуті ним хоча і жартівливі, однак доволі показові запевнення трипільських селян у разі оголошення війни “охоче піти на мобілізацію” для того, щоб “дістати” собі шинелі, бо ж, мовляв, “дядьки страшенно обносилися”, а також враження від стихійно розгорнутої дискусії про війну пасажирів трамваю, які вголос скаржилися на жебрацькі умови життя, красномовно погрожуючи владі у разі чого “навоювати”¹⁴. Підмічені гострим оком політика й талановитого письменника характерні замальовки радянських буднів досить точно відбивали психологічний стан спільноти, в якому домінували настрої розчарування з приводу нереалізованих сподівань на краще життя після революції та роздратування матеріальними скрутами повсякденного буття¹⁵. Власне, поява в офіційній пресі тривожних мотивів на тему “війни навесні” попервах були сприйняті українським суспільством без драматизму і з великою долею скептицизму, адже подібного роду розмови виникали в Україні практично щороку з моменту затвердження радянської влади. Схоже, цей скепсис поділяв і сам С.Єфремов. У всякому разі 28 січня він записав у щоденнику: “Ніхто алярму про війну не вірить... Пояснюють цей крик тим, що справи фінансові і взагалі економіки стоять надто зле, і щоб знайти законну причину до самообмеження – вигадали небезпеку...”¹⁶

Певне підвищення градусу політичної температури в суспільстві намітилося в лютому 1927 р. під впливом інформації про активізацію воєнних дій у Китаї, що входив у сферу революційно-стратегічних інтересів СРСР. Публічні заяви М.Бухарина і К.Ворошилова на ХУ Московській губернській партконференції про потребу посиленого готування до війни, підкріплені цілком

реальними діями – розгортанням кампанії переобліку військово-зобов’язаних стали розвіювати вдаваний спокій, породжуючи панічні настрої у суспільстві. Першою ознакою цього стало зростання попиту населення на предмети “стратегічного призначення” – муку, сіль, цукор, гас¹⁷. Почалися коливання на грошовому ринку: побоюючись можливого знецінення радянських паперових грошей підприємницькі наставлені верстви населення почали їх посилено “скидати”, намагаючись натомість запастися золотом. На початку березня у м. Кунево Шепетівської округи за царську золоту п’ятірку скупники пропонували 8 радянських рублів, у м. Славути – 13 рублів.¹⁸ Військовий переоблік також посилював тривожні настрої, стимулювавши, зокрема, поширення чуток про наміри влади закликати у найближчий час добровольців на “китайський фронт”. Обговорення умов такої мобілізації незмінно породжувало фантазії, в яких виразно проглядали мрії людей поліпшити матеріальний рівень життя. На Слов’янському содовому заводі “Червоний хімік” Артемівської округи майстри “авторитетно” запевняли робітників у тому, що добровольцям дадуть “200 рублів підйомних і обмундирування”¹⁹, робітники заводу “А” Південсталі у Маріуполі говорили про “70 рублів на усьому готовому”²⁰, а безробітні на Біржі праці Сталінської округи – про “125 рублів плюс обмундирування”, однак лише за умов “підписки протягом двох років”²¹.

Утім, особливого потягу воювати мешканці міст не демонстрували. Зокрема, у Сталінській окрузі ті ж безробітні говорили між собою: “Хоча плата й добра, проте помирати ми не підємо, ми у себе боролися й нічого не добилися. Яка нам користь від того, що у нас радянська влада?”²² У м. Богодухів Харківської округи безробітні не приховували свого обурення підвищеною зацікавленістю влади революційними процесами на міжнародній арені. “Нахабство Компартії та ВЦРПС перейшло усі межі, – можна було почути серед них. – Дивіться, ми самі голодуємо, а китайцям та англійцям²³ женемо мільйони рублів”²⁴. Не виявляли прагнення покинути свої господарства та відправитися на війну й широкі селянські маси. 26 лютого 1927 р. заступник головного редактора “Крестьянской газеты” С.Урицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й.Сталіну “Зведення селянських листів про війну”, в якому висноував: “Селяни воювати не бажають. За війну немає

жодного листа. Вони рекомендують всіляко уникати війни. Пропонують йти на поступки”²⁵.

Калейдоскоп резонансних подій, що відбулися на міжнародній арені у квітні-червні 1927 р. – поразка революції у Китаї та прихід до влади недружнього по відношенню до більшовиків Чан кай ші, скандал довкола тросу у приміщенні радянської торговельної делегації в Лондоні, а пізніше розрив Англією дипломатичних відносин з СРСР, убивство в Польщі повноважного представника СРСР П.Войкова на тлі організованих радянською владою багатолюдних демонстрацій протесту та нагнітання пресою істерії війни всерйоз сколихнули суспільство. Відчуття реальності воєнної загрози охопило усі без винятку прошарки населення, більш рельєфно висвітливши їхнє ставлення до існуючої системи влади.

Традиційно найбільшу стриманість у цьому відношенні все ж виявляла інтелігенція. Добре “навчена” перманентним політичним терором творча і технічна інтелігенція міст України як правило не відважувалася на привселюдну демонстрацію щирих почуттів, вдаючись до показної демонстрації лояльності, слухняно беручи участь в організовуваних владою чисельних демонстраціях і мітингах, справно голосуючи за казенні резолюції протесту тощо. Утім, пильне око НКВС не обминуло суттєве пожвавлення з посиленням напруги на міжнародній арені антирадянських, націоналістичних настроїв серед частини української інтелігенції Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст – переважно активістів державотворчих змагань, у минулому членів не комуністичних партій. Розцінюючи розрив дипломатичних відносин з британцями як вповні реальний крок до війни проти Радянського Союзу, українські діячі у вузькому колі надійних, на їхню думку, людей ділилися потаємними мріями про те, що майбутня війна покладе край пануванню більшовиків на українських землях. “...Україні тепер більше, ніж колись потрібно слідкувати за політичною ситуацією, щоб використати в національних цілях усі можливості. – Говорили вони між собою. – Потрібно збирати свої сили, придивлятися і прислуховуватися до того, що робиться. За кордоном робота іде повним ходом. Положення наших гнобителів (більшовиків) тривке більше, ніж будь-коли до цього часу”²⁶.

Більшу відвертість у публічному висловленні своїх думок демонстрували робітники, хоча вповні реальні перспективи раптового поповнення лав безробітних або й арешту так само й у

них поступово виховували звичку “тримати язика за зубами”. Аналізуючи настрої робітництва різних промислових груп, ОДПУ відзначало в цілому “здорове реагування” на міжнародні події, посилаючись на активну участь робітників у мітингах і зібраннях, демонстрацію ними обурення “нахабними витівками імперіалістів” та невдоволення з приводу “пасивності радянської влади”²⁷. Характерною у цьому відношенні була реакція шахтарів Кадієвського рудоуправління Луганської округи на звістку про вбивство П.Войкова. “Доки знущатимуться над нами? – Із гнівом говорили робітники. – Час уже покласти цьому край”²⁸. З іншого боку, для спецорганів не залишилися непоміченими випадки негативної політичної активності “гегемону”. Деякі з антирадянських виступів мали політичне звучання – як от зафіксовані на заводі ім. Петровського у Дніпропетровську розмови “ворожих елементів”: “Розрив з Англією – добра справа, можливо почнеться війна. Ось тоді й доведеться порахуватися з комуністами”²⁹. Однак такі випадки все ж були рідкісними, натомість у значній більшості негативні реагування робітників на ті чи інші міжнародні події були тісно пов’язані з протестами економічного характеру – наріканнями на низький рівень заробітної плати, відсутність житла і т. ін. Подекуди такі небажані ексцеси виникали прямо під час проведення спеціально скликаних для обговорення важливих міжнародних подій мітингів чи зборів. Наприкінці березня в одному з цехів заводу ім. Лібкнехта у Дніпропетровську під час мітингу, присвяченого китайським подіям, частина робітників відмовилася голосувати за наперед заготовлену резолюцію. “Нам принесли надруковану резолюцію, а ось краще б вони не писали її, а спитали у нас тут, ми і сказали б свою резолюцію”, “Треба спершу своїх нових буржуїв перебити, а потім братися за інших”, – кричали вони³⁰.

Цікавий випадок стався також на початку квітня на шахті № 21 Чистяківського заводууправління. Тут проводилися відкриті партійні збори, на яких було зроблено доповідь про міжнародну політику СРСР і події в Китаї. Наповнена ідеологічними штампами розповідь партійця про безробіття й неймовірні страждання пролетарів за кордоном та щасливе життя робітників за радянської влади так розлютила шахтарів, що вони зчинили галас. Взявши слово, робітник Горбачов прямо заявив, що китайські робітники просто не знають, яку вони матимуть свободу

після революції, що вони не уявляють собі жахливих матеріальних умов життя робітництва в СРСР. Його підтримав робітник Киричук, додавши: “Усе, про що говорив доповідач – вигадка. Якщо б у нас був американський чи англійський капітал, робітникам було б значно краще, ніж при радянській владі”. Спроби головуючого навести порядок виявилися безрезультатними: у залі зчинився шум, звідусіль сипалися звинувачувальні репліки шахтарів про краще життя робітників у капіталістичних країнах, про замовчування факту безробіття в самому СРСР, про зростання заробітної плати при радянській владі лише на словах і т.д.³¹

Взагалі кажучи, хоча на мітингах та зборах як водиться лунали палкі промови активістів із запевняннями про готовність пролетаріату йти до бою та схвалювалися відповідні резолюції, пануючими серед робітництва залишалися мирні настрої. Наполягаючи на потребі “збереження миру будь за що”, робітники не приховували побоювання за долю рідних і близьких, ділилися сумними спогадами про нещастя воєнного лихоліття. Подекуди щирі хвилювання виплескували на поверхню невдоволення провокаційною політикою комуністів на міжнародній арені. Обмірковуючи обставини поліцейського наскоку на радянське торговельне представництво у Лондоні, робітники “Північного” рудника Щербиновського рудоуправління Артемівської округи і з роздратуванням говорили між собою: “Нема чого лізти, куди не треба. Вони проводять агітацію, а нам треба буде свої голови покласти. Сиділи б тихо і нікого не чіпали”³².

Реальні ускладнення міжнародної напруги довкола Радянського Союзу не на жарт схвилювали і селянські маси. ОДПУ, значно посиливши в цей період рівень спостереження за потенційно нелояльним “дрібнобуржуазним прошарком” радянського суспільства, констатувало, що тема можливої війни у загальній масі “політичних проявів на селі” стала посідати помітне місце, демонструючи тенденцію до зростання. Так, протягом 1-15 квітня 186 із 334 зареєстрованих на селі “моментів політичних настроїв” були прямо пов’язаними з чутками про війну, протягом 1-16 червня – відповідно 289 з 388³³.

Традиційною ознакою інформаційної ситуації на селі залишалося поширення фантастичних і водночас показових за політичним змістом чуток. Зокрема, офіційні звістки про поразку революції у Китаї миттєво замінили попереднє мусування теми про мобілізацію українців “на китайський фронт” розмовами про

приплив колосальної кількості китайців, що їх, начебто, радянський уряд має намір як у роки громадянської війни використовувати “на внутрішньому фронті”. У с.Новгородовка Новгородовського району Зінов’євської округи заможні селяни, обговорюючи звістку про швидке “наводнювання” китайцями України, висловлювали такі припущення: “... Радвлада думає їх послати на фронт або ж залишити в тилу, скоріше за все напевно в тилу, щоб вони наводили порядок. Ви ж знаєте, що це за народ, вони різатимуть кого завгодно...”³⁴

Посилення паніки призвело до подальшого зростання у різних округах України купівельної лихоманки. Сіль, чай, сірники, мануфактура миттєво “зміталися” з прилавків кооперативних магазинів³⁵. На ринках з’явилися селяни, які поспішали за зниженими цінами розпродати породистих коней та гарні візки з тим, аби unikнути їх мобілізації на потреби війська³⁶. Натомість бажаючих продавати хліб поменшало. В одних районах селяни почали відмовлятися від земле влаштування, вимагаючи повернення внесених до кооперативів паїв, інших – були зафіксовані випадки мародерства з боку селян, які похапцем намагалися “розтягнути” державну власність: у Судилівському районі Шепетівської округи почалася епідемія розкрадання лісу. Мешканці с.Броники цього району виправдовували себе тим, що “все-одно невдовзі розпочнеться війна, більшовиків поб’ють і усе пропаде”³⁷.

Відчуття наближення війни виявило у політичних настроях села існування двох приблизно однакових за своєю чисельністю таборів – радянського активу, який виступав палким захисником більшовицької влади, а також частини постраждалого внаслідок земельної політики радянської влади заможного селянства, яка, навпаки, не приховувала своїх сподівань на початок війни та падіння влади комуністів. І все ж у цей період настрої основної маси села визначалися не стільки симпатіями чи антипатіями по відношенню до існуючої системи влади, скільки острахом нової війни, боязні руйнування господарств. Важливо відзначити, що прагнучи запобіганню війни середні та бідняцькі прошарки селянства нерідко навіть демонструвало готовність до помірною посилення податкового тиску на них з боку держави. “Війна знову розорить селянство... – говорили між собою мешканці с. Висунки Березниговатського району. – Краще понести економічні жертви, аби не було війни. Нехай замість зниження цін, радвлада набавить

іще па 5 копійок на аршин ситцю, аби лише не воювати". "Війна тепер не потрібна, – вторили їм селяни Половецького району Білоцерківської округи, – ми згідні, щоби збільшили податки на 2-5 рублів, аби було тихо"³⁸. Психологічну готовність селянських мас до певного самообмеження для запобігання війни продемонструвала й проведена у липні політична кампанія "Тиждень оборони країни".

Популярність ідеї збереження миру в радянській Україні виразно проявилася також восени 1927 р. у ході чергового призову до Червоної армії. За спостереженнями Особливих відділів не лише робітнича, але й селянська молодь, яка в основному майже зовсім не розбиралася у політиці і не цікавилася нею³⁹, з непідробною увагою прислуховувалася до повідомлень про міжнародні події й жваво на них реагувала. Багато розмов спричинила розпропагована у радянській пресі під час Женевської конференції згадувана мирна ініціатива СРСР розпочати повне і загальне роззброєння. Не обізнані у тонкощах дипломатичної гри новобранці запитували у політпрацівників: "Чи не можна нам покласти початок дійсному роззброєнню і якось попередити війну?" Великі надії на роззброєння покладали бійці із заможних селян, котрі прагнули якомога скоріше повернутися до ведення господарства. "А раптом приймуть наші пропозиції, – замріяно говорили вони, – почнеться загальне роззброєння, тоді нас відпустять по домівках..."⁴⁰ Натомість розмови про реальну загрозу війни спричиняли неабияке хвилювання, незмінно породжуючи спогади про недавні воєнні роки й категоричні заяви: "Воювати ми, селяни, не бажаємо. Досить у свій час навоювалися. Селянство зросло, йому потрібно організуватися для того, щоб займатися такими питаннями як війна"⁴¹. Побоюваннями втягування Радянського Союзу у війну були просякнуті й розмови про позицію радянського керівництва стосовно триваючого у цей час польсько-литовського конфлікту. "Чому радянська влада втручається у цю справу, коли можна залишитися осторонь?" – з неприхованим роздратуванням запитували новобранці. Деякі з них, переважно заможні селяни, вповні серйозно просили політпрацівників допомогти обрахувати: скільки конкретно може коштувати їхнім односельцям відкупитися від війни?⁴² Не надихала новобранців і уявна перспектива військової підтримки Китаю. "Комуністам не варто взагалі втручатися у китайську справу", – таким переважно був лейтмотив розмов з цього приводу⁴³.

Таким чином, “воєнна тривога” 1927 р. продемонструвала психологічну втомленість української спільноти від минулих воєн та прагнення до збереження миру. Останнє також непрямо засвідчувало встановлення у радянській Україні нетривкої рівноваги на паралелі “влада-населення”, яка, втім, утримувалася виключно на здобутках здійснюваних у 20-ті рр. ліберальних реформ. Власне кажучи, лояльність більшовицькій владі – принаймні з боку основної маси українського селянства, була в цей час скоріше вимушеною і ґрунтувалася на сповідуванні принципу: “Ми вже звиклися, стало краще жити, можна господарювати...”⁴⁴ Наскільки умовним було таке мирне співіснування, наскільки ситуативними були виказані масою українського населення антивоєнні настрої стало зрозумілим з початком сталінської “революції згори”. Остання не тільки виплеснула на поверхню глибинні почуття неприйняття існуючого політичного режиму, стійкої ворожості до нього, але й сприяла перетворенню думки про майбутню війну на справжню *idea fix* для поважної частки населення – насамперед селянства, яке саме з війною і тільки з нею стало пов’язувати надії на падіння влади комуністів.

¹ Російський державний військовий архів (далі РДВА). – Ф.33988. – Оп.2. – Спр.671.

² Там само. – Арк.135.

³ Там само. – Арк.132.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк.133.

⁶ Там само. .

⁷ Там само. – Арк.140.

⁸ Минаков С.Т. Советская военная элита 20-х годов (состав, эволюция, социокультурные особенности и политическая роль). – Орел, 2000. – С.468-469. Тут цит.: Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 – середина 1930-х гг. – Санкт-Петербург, 2002. – С.21.

⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РГАСПІ). – Ф.17. – Оп.162. – Спр.4. – Арк.42. Протокол № 78 (особливий) засідання Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 січня 1927 р.

¹⁰ Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР. 1921–1941. М.: АИРО-XX, 2001; Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 20-50-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и

управления. – М., 1996; Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 – середина 1930-х гг. – СПб: Изд-во Европ. Ун-та в С.– Петербурге, 2002 та ін.

¹¹ Glantz D.M. The military strategy of the Soviet Union: A history. Ft. Leavenworth (KS), 1992. – P.30.

¹² Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 – середина 1930-х гг. – С.20.

¹³ Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С.455-456.

¹⁴ Там само. – С.456, 472.

¹⁵ Російська дослідниця О.Осокіна, розмірковуючи над тим як позначився НЕП на повсякденному житті основної маси людей, визнає поступальне поліпшення харчування й відсутність загрози голоду (остання теза, принаймні стосовно УСРР, іще потребує на додаткове вивчення. – Л.Г.), однак зазначає: “Не варто ідеалізувати неп. Він не став золотим віком ані для міста, ані для села. Допущення ринкових відносин дозволило відтворити зруйноване війнами та революціями господарство країни, проте рівень матеріального забезпечення населення залишався невисоким. Не статок, а відносно благополуччя – острівцець між розрухою громадянської війни і голодним життям першого п’ятиріччя – ось чим був НЕП.” // Осокіна Е. За фасадом «сталінського изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927-1941. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.37.

¹⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – С.456.

¹⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – М.: Издательский центр Института российской истории РАН, 2003. – Т.5. 1927. – С.147.

¹⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД 1918-1939. Документы и материалы в 4 томах. Том 2. 1923-1929. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.516.

¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.60.

²⁰ Там само. – Арк.53.

²¹ Там само. – Арк.82.

²² Там само.

²³ Йдеться про надану радянськими профспілками солідну фінансову допомогу учасникам загального страйку, що відбувся в Англії у 1926 р.

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.82. Слід зазначити, що рівень безробіття в УСРР у цей період залишався досить помітним. Зокрема, станом на 1 березня 1927 р. на Одеській біржі праці зареєструвалося 40204 бажаючих отримати якусь роботу; у Миколаєві станом на 1 квітня на Біржі праці було зареєстровано 9572 осіб; Харківську міську біржу праці щоденно відвідувало 5-7 тис. осіб, Київську (лише по секції металістів) – до 1 тис. Зростання безробіття

-
- спостерігалось в цей час у Бердичівській, Криворізькій, Сумській, Харківській, Херсонській, Черкаській та ін. округах. Див. ЦДАГОУ Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.67-68.
- ²⁵ РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.85. – Спр.19. – Арк.181-182.
- ²⁶ РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.127. – Арк.266–267.
- ²⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – Т.5. 1927. – С.362.
- ²⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.139.
- ²⁹ Там само. – Арк.113.
- ³⁰ Там само. – Арк.60.
- ³¹ Там само. – Арк.52-53.
- ³² Там само. – Арк.138.
- ³³ Там само. – Спр.2524. – Арк.60, 168.
- ³⁴ Там само. – Арк.41.
- ³⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД 1918-1939. Документы и материалы в 4 томах. Том 2. 1923-1929. – С. 558-559.
- ³⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2524. – Арк.46.
- ³⁷ Там само. – Арк.183.
- ³⁸ Там само. – Арк.180-181.
- ³⁹ РДВА. – Ф.25899, оп.2, спр.430, арк.128.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.58. – Арк.66.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.430. – Арк.130.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2532. – Арк.5.